2. PILIAKALNIAI IR GYVENVIETĖS

NARKŪNŲ (UTENOS RAJ.) ARCHEOLOGINIŲ PAMINKLŲ 1976 IR 1977 METŲ TYRINĖJIMAI

Regina Volkaitė-Kulikauskienė
Pranas Kulikauskas

Įvadas. Istorijos institutas ir VVU Lietuvos TSR istorijos katedra Narkūnų archeologinius paminklus pradėjo tirti 1975 m. Tais metais piliakalnio V papėdėje esančioje gyvenvietėje ištirtas 240 m^2 plotas[1]. 1976 m. tyrinėjimai buvo gerokai išplėsti. Gyvenvietėje buvo ištirtas dar 240 m^2 plotas. Tirtos tos vietos, kur dar buvo galima tikėtis kultūrinio sluoksnio likučių, tačiau žymesnių duomenų tyrinėjimai nedavė. Kultūrinis sluoksnis vietomis tesiekė 15 cm storio; 40-50 cm gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus jis visur pasibaigė. 1975 m. pareikštas teiginys, kad gyvenvietėje kultūrinio sluoksnio būta dviejų pagrindinių laikotarpių - pirmųjų m. e. amžių ir XIII-XIV a., pasitvirtino. Iš įdomesnių radinių, surastų 1976 m. ir priklausančių vėlyvajam kultūriniam sluoksniui, galima būtų paminėti gana didelį kiekį geležies kričių, gargažių bei šlako, kas rodo, jog čia plačiai buvo perdirbama ge-

---

[1] Apie 1975 m. gyvenvietės tyrinėjimus žr. Volkaitė-Kulikauskienė R. Narkūnų (Utenos raj.) gyvenvietės tyrinėjimai 1975 metais. - Kn.: Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1974 ir 1975 m. V., 1978, p. 32-37; Ten pat platesnis pačių paminklų aprašymas; Волкайте-Куликаускене Р., Куликаускас П. Раскопки древнего поселения в местности Наркунай. - В кн.: АО 1975 года. М., 1976, с. 433-434.

ležis.

Ištyrus gyvenvietę, 1976 m. buvo patikrinta didžiojo piliakalnio ŠR pašlaitėje esanti kalvelė, kurioje buvo ištirtas 200 m^2 plotas. Išaiškinta, jog tai natūrali kalvelė - mažojo piliakalnio šlaito tęsinys. Ji buvusi paaukštinta apie 1930 m., supylus 80-85 cm storio sluoksnį, tvarkant piliakalnių R pusėje buvusį tvenkinį. Jokių kapų ar kultūrinio sluoksnio žymių kalvelėje neaptikta. Tais pačiais metais buvo pradėti didžiojo, arba Utenio, piliakalnio ir apie 700 m į R nuo piliakalnių esančio smarkiai apardyto senkapio tyrinėjimai[2]. 1977 m. tyrimai senkapyje buvo tęsiami[3], tačiau tais metais daugiausia buvo tyrinėjamas piliakalnis. Šie tyrimai ir bus plačiau apžvelgti šiame straipsnyje.

Utenio pilies arba didžiojo piliakalnio tyrinėjimai. 1976-1977 m. piliakalnio aikštelėje buvo ištirti trys 280 m^2 plotai. Plotas 1 (10x10 m) ir 2 (10x8 m) buvo pačioje pylimo papėdėje, V jos dalyje. Abu jie apėmė aikštelės ŠV dalį - nuo V šlaito iki aikštelės vidurio. Plotas 3 (10x10 m) buvo 20 m į P nuo minėtų plotų, V ir R riba sutapo su plotu 1 atitinkamomis ribomis. Liko neištirtas 200 m^2 plotas tarp plotų 1 ir 3 ir pats aikštelės P galas. Ištyrus šiuos paliktus tarpus (tai numatoma atlikti 1978 m.), bus ištirta visa šio piliakalnio aikštelės V pusė.

Bendra kultūrinio sluoksnio charakteristika. Piliakalnio aikštelėje išlikęs žymus kultūrinis sluoksnis. Jo storis atski-

---

[2] Волкайте-Куликаускене Р., Куликаускас П., Лухтан А. Исследования памятников в местности Наркунай. - В кн.: АО 1976 года. М., 1977, с. 423-424.

[3] Luchtanas A. Narkūnų (Utenos raj.) senkapio tyrinėjimai 1976 ir 1977 m. - Žr. šios knygos p. 202-206.

rose vietose labai nevienodas. Aikštelės viduryje jis tesiekia 60 cm, V kryptimi - šlaito link palaipsniui storėja: 1 ir 2 plotų riboje jis buvo 2 m storio, o prie pat šlaito, pylimo papėdėje - 3,3 m storio. Kultūrinį sluoksnį sudaro riebi juoda žemė su gausiomis šukėmis, akmenų gr dininiais, įvairiomis statybos liekanomis ir kitais gana gausiais radiniais. 1 ir 2 plotuose suregistruota 2711 šukių ir 345 įvairūs radiniai. Minėtuose plotuose, nuėmus kultūrinį sluoksnį iki nejudintos žemės paviršiaus, atsidengė senasis kalno paviršius. Aiškiai matėsi, kad kalva buvusi aukščiausia pačiame viduryje ir palaipsniui žemėjo šlaito link. Vadinasi, rengiant gyvenvietę, kalvos paviršius nebuvo lyginamas, bet taikytasi prie esančio tereno. Tuo gali būti paaiškinamas faktas, kad kultūrinis sluoksnis storiausias aikštelės V pakraštyje, arčiau šlaito. Tik vėlesnių piliakalnio rekonstrukcijų metu aikštelė buvo reikiamai išlyginta. Tačiau, kadangi ilgą laiką ji buvo ariama, piliakalnio paviršius buvo visai deformuotas.

Tyrinėjimų metu galima buvo išskirti du kultūrinio sluoksnio horizontus: žemutinį - ankstyvąjį ir viršutinį - vėlyvąjį.

Ankstyvasis kultūrinis sluoksnis. Kadangi piliakalnis ilgą laiką buvo ariamas, viršutinis kultūrinis sluoksnis buvo beveik visai suardytas. Mažiausiai nukentėjo apatinis kultūrinis sluoksnis, davęs tikrai vertingų ir labai retų radinių. Visų pirma, tai architektūrinės liekanos, kurias sudaro stulpavietės ir židiniai, užtvaros liekanos bei gausūs ir įvairūs dirbiniai.

Stulpavietės išryškėjo visiškai nukasus kultūrinį sluoksnį, jau natūraliame molyje. Jos išsiskyrė tamsesnės spalvos, apskritomis įvairaus skersmens dėmėmis. Vidutinis stulpaviečių skers-

muo 20-35 cm. Jų dugnas dažniausiai lygus arba kiek užapvalintas. Tik mažesnio skersmens stulpaviečių dugnas aiškiai smailėjantis. Ryškiausios stulpavietės buvusios ploto 1 R dalyje, kur jos ėjusios tarsi pusračiu, ir plote 3, kurio ŠR dalyje stulpavietės išsidėsčiusios bemaž tiesiomis linijomis. Be šių didesnio skersmens stulpaviečių, kurios, be abejonės, yra buvusių pastatų liekanos, ploto 3 dugne atidengta daug mažesnių nuo kelių iki keliolikos cm skersmens įvairiai išsidėsčiusių stulpaviečių, kurios yra ne kas kita, kaip įvairių kaltų kuolų vietos.

Židinių surasta plote 1 ir plote 3. Plote 1 židinys buvo atidengtas kv. DE-4,5. Jį sudarė 11 paprastų didokų, vienodo dydžio akmenų, sudėtų 1,1 m skersmens ratu, su tuščiu protarpiu P dalyje. Jo ŠV dalyje išorinėje pusėje surasti didžiuliai šukių kiekiai, ištisi šukių lizdai, iš kurių pavyko rekonstruoti atskirus puodus. Po židiniu ir šalia jo konstatuoti plūkto molio ir smulkių akmenų grindinėliai, apimą 4x2 m plotą.

Plote 3 atidengti 5 židiniai, kurių vienas (4) buvo suardytas vėlesnių perkasinėjimų metu. Tai rodo išsemiant iš šios duobės žemes rasti chronologiškai skirtingi radiniai: labai ankstyva žalvarinė smailėjančiais galais apyrankė ir XIII-XIV a. datuojamas žalvarinės skardos kabutis su ąsele viršuje. Likusieji keturi židiniai gana gerai išsilaikę. Savo forma jie visiškai analogiški plote 1 atidengtam židiniui, tik nežymiai svyruoja akmenų, iš kurių jie sudėti, skaičius bei pačių židinių skersmuo.

Pats mažiausias 60 cm skersmens židinys yra buvęs 5, atidengtas 25 cm giliau po 3. Šių židinių stratigrafija rodo vykusius pastatų perstatinėjimus bei remontus. Be to, židinys 3

vietomis buvo sudėtas iš dviejų akmenų eilių, surištų moliu. Molio sutvirtinimo žymės buvo labai ryškios židinyje 2. Apskritai atidengti židiniai savo forma ir konstrukcija labai artimi Užnemunės kudmentams, žinomiems iš etnografinių šaltinių. Prie židinių daug brūkšniuotosios keramikos šukių, kaulų ir vietomis degėsių.

Plote 3 atidengtos stulpavietės ir židiniai parodė, kad pastatų būta keturkampių, 6-8 m ilgio, apie 3 m pločio, su keliais židiniais viename pastate. Sprendžiant pagal židinių skaičių, pastate buvusios 2-3 su atskiru židiniu patalpos, kurių kiekvienoje gyventa atskiros šeimos.

Įtvirtinimų liekanos. Nuėmus visą kultūrinį sluoksnį plotuose 2 ir 3, visu aikštelės pakraščiu atsidengė dvi eilės stulpaviečių, einančių Š-P kryptimi. Plote 2 stulpaviečių skaičius siekė apie 50, plote 3 - apie 80. Natūraliame molyje jos išryškėjo tamsesnės spalvos 8-18 cm skersmens dėmėmis. Atstumas tarp atskirų stulpaviečių 6-12 cm, 8-13 cm. Tarpas tarp stulpaviečių eilių 40-45 cm. Tai pačių pirmųjų piliakalnyje buvusios gyvenvietės sutvirtinimų liekanos. Juos sudarė dviguba iš vertikaliai sukaltų kuolų, šakomis perpinta užtvara, juosusi piliakalnio aikštelę.

Dirbiniai. Ankstyvajam, arba žemutiniam, kultūriniam sluoksniui būdinga silpnai profiliuota, gana prastos kokybės masės su žymia grūsto granito priemaiša brūkšniuotoji keramika. Kultūrinio sluoksnio apačioje ji buvo randama tiesiog lizdais, kurių visuose plotuose atidengta net 67. Be brūkšniuotosios keramikos, kuri sudaro pagrindinę radinių dalį, žemutiniam kultūriniam sluoksniui būdingi kaulo ir rago dirbiniai. Čia rasta ietigalių, ylų, gremžtukų, kaltelių, smeigtukų, raginių kirvių,

įvairių formų kaulinių strėlių antgalių, iš kurių ypač išsiskiria antgaliai su užbarzdomis, ir kt. Surasta taip pat akmeninių dirbinių. Iš jų minėtini keli akmeninių kirvių fragmentai, vienas įtveriamasis kirvukas, akmeninės buožės, akmeninių trinamųjų girnų akmenys ir kt. Didelės mokslinės vertės yra radiniai, susiję su ankstyvąja metalurgija. Tai vienintelis lig šiol piliakalnis Lietuvoje, davęs tiek daug šios rūšies šaltinių. Juos sudaro moliniai samteliai, tigliai, įvairios liejimo formos. Jų tarpe ypatingo dėmesio verti 2-3 žalvariniu Malaro tipo kirvukų liejimo formų fragmentai, žalvarinių antkaklių plonėjančiais galais liejimo formų dalys ir kt. Skyrium minėtinos spalvotam metalui lydyti krosnelės liekanos, rastos plote 3, kv. I-3,4 riboje, kurias sudaro tarsi kiek pailgas molinis 30 cm skersmens dubuo. Pačių metalinių dirbinių rasta nedaug: dvi žalvarinės apyrankės, žalvarinio smeigtuko adatos dalis, žalvarinės skardos fragmentai, geležinių ylų fragmentai ir kt. Keramikinių dirbinių tarpe dėmesį patraukia kirvelio formos kabučiai, kartais ištisai ornamentuoti. Iš radinių būtina paminėti gausią osteologinę medžiagą, kuri dar netirta. Pažymėtina, jog kaulai gausiausiai buvo randami prie židinių.

Radiniai ankstyvąjį kultūrinį sluoksnį leidžia datuoti I tūkstantmečiu pr. m. e. Turint prieš akis pačius ankstyviausius radinius, piliakalnio apgyvendinimo pradžios tenka ieškoti IX-VIII a. pr. m. e.

Pirmųjų m. e. amžių liekanos piliakalnyje. Aptartasis ankstyvasis kultūrinis sluoksnis piliakalnyje yra pats pagrindinis. Tiriant jį, nepavyko išskirti ryškesnio kultūrinio sluoksnio horizonto, priklausančio pirmiesiems m. e. amžiams, nors pavienių radinių iš to laikotarpio ir rasta. Tai nedidelis ge-

ležinis pentinas, geležinis pjautuvėlis-peilis ir kiek vėlyvesnė jau aiškiai aštriabriaunė brūkšnijuota keramika. Be to, minėtina juoda blizganti pirmųjų m. e. amžių Zarubinco kultūrai būdinga keramika, kurios čia rasta keliolika šukių. Kadangi pirmaisiais m. e. amžiais nesusidarė žymesnis kultūrinis sluoksnis ir rasti tik pavieniai to laikotarpio radiniai, galima manyti, jog piliakalnis pačioje m. e. pradžioje buvo apleistas. Pirmaisiais m. e. amžiais greičiausiai jis buvo paverstas slėptuve, juo labiau, kad pagrindinė gyvenvietė, kaip parodė tyrinėjimai, tuo metu išsikūrė piliakalnio V papėdėje. Tad jos gyventojai į piliakalnį subėgdavo tik pavojaus metu. Pritaikant piliakalnį naujiems tikslams, jis buvo atitinkamai pertvarkytas. Su pirmųjų m. e. amžių piliakalnio rekonstrukcija tenka siedinti patį ankstyvąjį iš molio suplūktą pylimą, labai gerai išryškėjusį tiek skerspiniame, tiek išilginiame pjūvyje. Jis dengė pačius pirminius piliakalnio įtvirtinimus - jau minėtos užtvaros liekanas ir tebuvo apie 1 m aukščio. Pačiame jo viršuje (ploto Nr. 2 kv. 3-4) matėsi keli degėsių ir molio sluoksneliai - buvusių gaisrų ir atstatymo liekanos. Vidinėje pylimo pusėje, arčiau aikštelės, kv. 5, 6, 7 aptiktos sutrūnijusių nesudegusių rąstų liekanos, labai gerai išskiriančios šį patį seniausią pylimą iš vėlesnių pylimo perstatymo etapų.

Vėlyvasis kultūrinis sluoksnis. II m. e. tūkstantmečio pradžioje piliakalnis buvo iš pagrindų pertvarkytas: padidinta piliakalnio aikštelė, pilant pylimą išorinėje jos pusėje, drauge suplūkiant šlaituose nemažą molio sluoksnį. Piliakalnyje turėjusi būti įrengta medinė pilis, iš kurios teliko tik įtvirtinimai - pylimas. Kultūrinis to laikotarpio sluoksnis aikšte-

lėje bemaž visai suardytas, nes piliakalnis, kaip sakyta, ilgą laiką buvo ariamas. Ryškiausias jis buvo plote 2, kurio V dalyje, kaip vėliau paaiškėjo, būta nuarto ir deformuoto pylimo. Tačiau ir kitų tirtų plotų pačiame paviršiuje buvo aptikta žmonių gyvenimo pėdsakų - degėsių, žiestos keramikos šukių ir kitų pavienių tam laikotarpiui būdingų radinių.

Šiam kultūriniam sluoksniui priklauso ūkinė duobė, aptikta plote 3, kv. GH-5, 6. Kadangi čia buvo labai intensyvus kultūrinis sluoksnis, ji išryškėjo tik 1 m gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus. Duobės skersmuo 1,1x1,2 m, gylis 0,95 m. Jos sienos bemaž stačios, sutvirtintos moliu ir išgrįstos akmenimis. Ypač gerai išlikę akmenys P jos dalyje. Išsemiant žemes, rasta degėsių, medžio puvėsių, gyvulių kaulų ir keli radiniai. Juos sudaro žiesta banguotiniu raštu puošta keramika bei geležiniai cilindrinės spynos fragmentai. Tai ir leidžia šią ūkinę duobę skirti vėlyvajam piliakalnio naudojimo laikotarpiui.

Pylimas. Su vėlyvuoju kultūriniu sluoksniu glaudžiai susiję pylimo įtvirtinimai, ypač paties paskutinio etapo. Parengiant plotus 1 ir 2 tyrimams, vieta buvo visai lygi, nesimatė jokių pylimo žymių. Pylimo liekanos aiškiai buvo pastebimos tiktai aikštelės Š dalyje. Jo papėdėje ir buvo užnešti minėti plotai. Ir tik pradėjus tirti plotą 2, kuris buvo pačiame aikštelės ŠV kampe, paaiškėjo, kad čia būta pylimo, juosusio aikštelę ir iš ŠV. Vadinasi, pylimo būta pasagos formos. Plotas 2 apėmė pylimo galą, per kurį buvo padaryti du skersiniai pjūviai (Š ir P ploto 2 dalyje) ir vienas išilginis, ėjęs per kv. 4 ir 5 ribą. Ypač ryškus buvo Š pjūvis, kuris padėjo išaiškinti atskirus pylimo statymo etapus. Čia buvo įkasta iki 3,9 m gylio.

Apie pačius seniausius įtvirtinimus ir patį pirmąjį pylimą jau buvo kalbėta charakterizuojant enkstyviausią, arba žemutinį, kultūrinį sluoksnį. Tačiau žymiausi piliakalnio sutvirtinimų darbai buvę atlikti II tūkstantmečio pradžioje. Seniausio pylimo viršuje ryškiai išsiskyrė 0,8-1,2 m storio juodos, su moliu ir smėliu permaišytos žemės sluoksnis, kuris, atrodo, buvo supiltas tik pylimui paaukštinti. Virš jo sekė stipriai suplūkto molio sluoksnis, kurio storis svyravo nuo 0,6 iki 1 m. Šiame sluoksnyje ir buvo atidengti pagrindiniai paties vėlyviausio pylimo įtvirtinimai. Jo statybai buvo panaudoti akmenys, rąstai ir molis, kuriuo buvo apdrėbta ir ant pylimo stovėjusi gynybinė siena. Gynybinės sienos likučiai buvo nuvirtę į pylimo papėdę ir išsiskleidę kelių metrų pločiu: juos sudarė suvirtę akmenys ir apdegęs molis. Didžiausias deginto molio ir akmenų susigrupavimas konstatuotas plotų 1 ir 2 sandūroje, kur jis ėjo Š-P kryptimi 2-3 m pločio juosta. Be to, dengėsi kelios akmenų eilės, gulėjusios viena virš kitos. Tarp deginto molio ir akmenų konstatuota daug anglių, o kartais ištisų suanglėjusių rąstų dalių. Be to, daugelyje molio tinko gabalų matėsi žymūs rąstų atspaudai. Buvo aptikti ir pačios gynybinės sienos pagrindų likučiai. Antai per visą plotą, per kv. 3-C-J Š-P kryptimi, apie 30 cm gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus išsipreparavo deginto molio-tinko juosta. Jos plotis labai nevienodas - 0,6-1,1 m, o gylis skerspiaume pjūvyje siekė iki 0,6 m. Prie šios apdegusio molio juostos atsidengė kelios didelės stulpavietės. Pagal molio tinko išsidėstymą atrodo, kad siena buvusi sudaryta iš dviejų vertikaliai įkastų rąstų eilių, sutvirtintų akmenimis ir moliu. Susidarę tarp jų tuščias tarpas buvo užpildytas gulsčiais rąstais ir priplūktas molio.

Dirbiniai. Daugiausia radinių, priklausiusių vėlyvajam kultūriniam sluoksniui, buvo rasta plote 2 tarp tinko ir akmenų, vadinasi, buvusių įtvirtinimų vietoje. Tačiau kai kurie jų buvo rasti tirtų plotų viršutiniame kultūriniame sluoksnyje, kuris dar buvo išlikęs atskirose vietose ir aptinkamas beveik pačiame aikštelės paviršiuje.

Radinių daugumą sudarė labai įvairi žiesta geros molio masės keramika. Iš didesnių fragmentų matyti, kad puodų būta didelių, smukiai į išorę atlenktu vainikėliu, ryškiai profiliuotų, puoštų banguotiniu raštu, horizontaliomis linijomis, horizontalių ir vertikalių linijų grupėmis, specialiu duobučių štampu ir kt. Iš geležinių dirbinių minėtini: keli peiliai ar jų fragmentai, dalgio dalis, cilindririų spynų liekanos, cilindrinės spynos raktelis, pentino žvaigždutė, pailgas skiltuvas, rombiniai strėlių antgaliai. Aptikta ir papuošalų: žalvarinis širdies formos kabutis su iš skardos išlenkta ąsele, žalvarinė pintinė apyrankė ir žalvarinė nedidelė apskrita segė. Įdomu, kad visiškai analogiška segelė rasta Narkūnų senkapyje vyro kape Nr. 2. Ypač vertas dėmesio radinys yra tarp molio tinko ir akmenų rasta nedidelė 1,5 cm skersmens ir 1,05 g svorio varinė moneta. Vienoje jos pusėje pavaizduotas į dešinę žygiuojantis stilizuotas žvėris, greičiausiai liūtas, su ilga užriesta uodega, kuri gale susipynusi į tamgos ženklą. Kitoje pusėje - rate labai apsitrynusi karūnuota galva ir pakraščiais neišskaitomos raidės. Tokio tipo, tik sidabrinė moneta buvo gauta iš ekspedicijoje dirbusio vietinio mokslei vio. Jo duomenimis, moneta rasta Utenoje, Kolėtų gatvės daržuose. Lig šiol tokios monetos nebuvo žinomos, ir jų priklausomybė dar neišaiškinta. Ji datuotina XIV a. antrąja puse, nes tamgos

ženklu ženklintos Aukso Ordos chanui Tochtamišui priklausančių rusų kunigaikštysčių monetos.

Taigi tokie radiniai, kaip apskrita segelė, pintinė apyrankė ir ypač moneta, leidžia patį viršutinį sluoksnį datuoti XIII-XIV a.

Trumpos išvados. Lig šiol turimi duomenys rodo, jog piliakalnis buvo įrengtas natūralioje kalvoje I tūkstantm. pr.m.e. pradžioje - IX-VIII a. Vieninteliai to meto įtvirtinimai buvo dviejų eilių vertikaliai sukaltų rąstų šakomis išpinta užtvara. Padaugėjus gyventojų, pirmaisiais m. e. amžiais jie pradeda iš piliakalnio išsikelti, palaipsniui įsikurdami jo V papėdėje. Tuo metu piliakalnis naudotas kaip slėptuvė pavojų metu. Su tuo laikotarpiu siedinami pirmieji žymesni įtvirtinimai - iš molio suplūktas pylimas. Kurį laiką gyvenimas šioje vietoje turėjęs būti visai nutrūkęs, nes lig šiol nepavyko surasti žymesnių kultūrinio sluoksnio liekanų ir radinių iš I m. e. tūkstantmečio antrosios pusės. Tačiau II tūkstantmečio pradžioje čia išauga didžiulė gyvenvietė. Tai liudija tuo metu atliktos žymios rekonstrukcijos. Pylimas paaukštintas iki 4 m aukščio. Matyt, tada buvo įrengtas priešpilis - mažasis piliakalnis, atskirtas nuo didžiojo plačiu ir giliu grioviu. Piliakalnio V papėdėje senosios gyvenvietės vietoje išaugo nauja didelė gyvenvietė - žymus amatininkystės centras. Piliakalnyje buvusi medinė feodalinė pilis. Netoliese nuo gyvenvietės, kitoje Utenėlės pusėje, įrengtos kapinaitės. Atsižvelgdami į tai, kad Narkūnų gyvenvietė yra seniausia ir arčiausiai prieina prie dabartinio Utenos miesto, turbūt nesuklysime, Utenos miesto užuomazgos ieškodami Narkūnų archeologinių paminklų komplekse.